

Юрій КЛИМЕНКО,
кандидат політичних наук,
Надзвичайний і Повноважний Посол;

Олександр ПОТЄХІН,
доктор історичних наук,
головний науковий співробітник Інституту
всесвітньої історії
НАН України

ЄВРОПА НА ШЛЯХУ ДО ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПОЛЕМІЧНІ ЗАМІТКИ

Статтю подано за редакцією авторів

Анотація. Агресія Російської Федерації (РФ) проти України, а до цього війна РФ проти Грузії актуалізували питання про спільну відсіч демократичних країн діям, спрямованим на підриг європейської стабільності. По-новому постала проблема захисту малих і середніх держав від загрози з боку Росії. У цьому контексті часто згадують про неспроможність провідних європейських держав зупинити агресію нацистської Німеччини. Щоб оцінити, наскільки такі паралелі із сучасністю є доречними, автори цієї статті прагнуть стисло й об'єктивно проаналізувати, що саме відбувалося в 30-ті роки ХХ століття.

Ключові слова: Друга світова війна, Німеччина, СРСР, політика умиротворення.

Агресія Російської Федерації проти України (2014–2021 рр.), а до цього війна РФ проти Грузії (2008 р.) актуалізували питання про спільну відсіч демократичних держав діям, спрямованим на підриг європейської стабільності. По-новому постала проблема захисту малих та середніх держав від загрози з боку імперського хижака в Кремлі. Водночас неодноразово згадують про «дух Мюнхена 1938», тобто неспроможність провідних європейських країн зупинити агресію нацистської Німеччини. Щоб оцінити, наскільки такі паралелі із сучасністю є доречними, варто стисло об'єктивно проаналізувати, що саме відбувалося у 30-ті роки ХХ століття,

оскільки неважко потонути у різноманітті версій, запропонованих у тисячах наукових розвідок та пропагандистських фейків, зокрема розповсюджених російськими «фабриками брехні». Саме у наданні такої оцінки автори цієї статті вбачали своє завдання.

Загроза воєнної катастрофи, суцільної дестабілізації Європи невпинно зростала з січня 1933 року, коли Адольф Гітлер прийшов до влади в Німеччині. Він та його кліка крок за кроком втягували Європу у низку міжнародних конфліктів і врешті-решт – у Другу світову війну. Допоки в Німеччині не з'явилися могутні армія та авіація, геополітика Гітлера не мала засобів реалізації, він не міг змінювати мапу Європи шляхом загрози силою або її використанням. Але про напрямок своєї політики він заявив однозначно – виходом Німеччини зі складу Женевської конференції з роззброєння та Ліги Націй у жовтні 1933 року.

Руйнування версальської системи та початок політики умиротворення Гітлера зазвичай пов'язують з приходом до влади у Великій Британії кабінету консерваторів на чолі з прем'єр-міністром Невіллем Чемберленом (травень 1937 р. – травень 1940 р.). Але ця політика розпочалася значно раніше – із підписанням без будь-якого погодження зі своїми потенційними союзниками-французами англо-німецької військово-морської угоди 18 червня 1935 року, яка регулювала співвідношення розмірів та складу Крігсмаріне та Королівського військово-морського флоту. Угоду було скасовано Берліном 1939 року, а німецький флот ніколи не сягнув дозволеної нею стелі. Значення угоди полягало в іншому: нацистській дипломатії вдалося в такий спосіб легітимізувати переозброєння Німеччини. Водночас було нанесено остаточного удару спробам зорганізувати антинімецьку коаліцію, зруйновано так званий «фронт Стрези». На конференції в Стрезі (Італія) 14 квітня 1935 року було укладено договір між британським – Рамсеєм Макдональдом, французьким – П'єром Фландемом та італійським – Беніто Муссоліні лідерами для забезпечення виконання Локарнських договорів та підтвердження незалежності Австрії, а також протистояння майбутнім спробам Німеччини порушувати Версальський договір. Але будь-які конкретні практичні дії у разі порушення цих вимог Берліном договором не передбачалися.

У відповідь на оголошення Гітлером 9 березня 1935 року про створення Люфтваффе та тижнем пізніше – про уведення призову до збройних сил Париж пішов на зближення з Москвою. У травні 1935 року в радянській столиці було підписано угоду про воєнну взаємодопомогу, а невдовзі СРСР уклав так звану «дзеркальну» угоду з Чехословаччиною. Зобов'язання радянців виступити на захист Чехословаччини обумовлювалися аналогічними діями французів на виконання їхньої двосторонньої угоди 1925 року. Політичний ефект від оперативного укладення французько-радянської

угоди було зведено нанівець зволіканням із його ратифікацією французькими Національними зборами, яка відбулася тільки у лютому–березні 1936 року. Поготів, генштаби двох держав так і не розпочали перемовини про наповнення відповідним змістом декларованої військової співпраці. Відсутність інституціалізації, спільних стратегічних планів забезпечення суверенітету та територіальної цілісності Чехословаччини перетворили зрештою систему тристоронньої взаємодопомоги проти німецької агресії на клаптик паперу, який нічого не вартував.

Деякі історики позначають як переломний момент у переході військової переваги до Німеччини (яка, мовляв, і викликала до життя політику умиротворення Гітлера, що мала тривати, доки західні держави не створять відповідні військові спроможності) ремілітаризацію Рейнської (Саарської) області (березень 1936 року) та зведення у ній фортифікаційних споруд. Роберт Янг стверджує, що до початку 1936 року «німецька армія, безумовно, була якісним еквівалентом французької, але німецькі ВПС вже забезпечили собі відчутну перевагу» [1]. Стівен Шукер не погоджується з цим, він вважає, що німецька військова потуга в цілому перевершила французьку до березня 1936 року [2]. Рендалл Швеллер поділяє цю думку і залучає сукупні дані проекту «Кореляції війни» щодо військового, економічного та демографічного потенціалів, щоб довести: німецька сила перевершила таку Великої Британії та Франції, якщо розглядати їх окремо, до 1934 року і продовжувала зростати після цього щороку [3]. «Ми вважаємо, що погляди Шукера та Швеллера найбільш наближені до сприйняття співвідношення сил британським та французьким керівництвом. Ми стверджуємо, що французькі та особливо британські лідери вважали: Німеччина перевершила Францію та Велику Британію за загальною потугою з оголошенням призову 1935 року, оприлюдненням Гітлером відомостей про наявність у нього 300-тисячної армії та великих військово-повітряних сил – ще до початку рейнської чи чехословацької кризи. Точність цих уявлень – це інше питання» [4], – зазначають Норрін Ріпсмен та Джек Леві. Зі свого боку маємо підкреслити, що ці уявлення цілком суперечили реальному співвідношенню сил Франції та Німеччини – за очевидної переваги першої. Це визнавали німецькі генерали та сам їхній провідник. «Сорок вісім годин після входження до Рейнської області (7 березня 1936 року. – *Авт.*), – пізніше казав Гітлер, – були найбільш нервовими в моєму житті. Якби тоді французи увійшли до Рейнської області, нам довелося б відступити, підібравши хвоста, адже військових ресурсів у нашому розпорядженні було недостатньо навіть для помірною опору» [5]. За умовами Локарнської угоди, у разі присутності німецьких військ у демілітаризованій зоні Франція мала вдатися до воєнних дій, а Велика Британія – підтримати її своїми збройними силами. Втім першого, ні другого не відбулося.

В середині лютого 1936 року – за три тижні до ремілітаризації Рейнської області міністр закордонних справ Великої Британії Ентоні Іден сформулював обґрунтування політики умиротворення Берліна. Він розповсюдив документ заступника міністра закордонних справ Роберта Вансіттарта про наслідки реалізації німецької військової програми: «Агресор ідентифікований – в Європі більше немає сумнівів щодо нього [Німеччина] – єдиний шанс стримати його – це колективна сила потенційних жертв має бути насправді вдвічі більшою – не тільки на папері. [...] Ми у більшості озброєні і всього необхідного слабкіші за Німеччину. Через затримку з початком нашого переозброєння Німеччина неминуче буде готова до агресії задовго до того, як ми – готовими до оборони» [6]. Кабінет міністрів погодився з Іденом щодо головної стратегічної мети Лондона – затримати Берлін до того моменту, коли Британія буде готова вступити у велику війну, та залучити до умиротворення Німеччини Лігу Націй, у якій військова компонента була відсутня. Францію як союзника оцінювали надзвичайно низько, якщо взагалі брали до уваги як чинник британської безпеки. «Навіть якщо британські лідери справді мали вагомні причини відтягувати конфронтацію з потенційними ворогами, – пише Роберт Бойс, – є серйозні підстави для сумнівів у якості прийнятих ними рішень. Офіційні та приватні свідчення дають багато інформації про їхні міркування, але марно шукати в них чіткого визнання руйнівної динаміки нацизму та фашизму або небезпеки для співвідношення сил в Європі внаслідок поступок щодо “природних” кордонів Німеччини. Стратегічну цінність східноєвропейських країн, особливо Чехословаччини, переважно ігнорували, аж до моменту, коли було вже запізно. Накопичені взаємні претензії змусили їх [британців] повністю виключити Францію зі своїх стратегічних розрахунків, підірвавши її безпеку та посиливши внутрішню нестабільність, що стало виправданням їхньої позиції. Вони також нехтували співпрацею з Радянським Союзом та ігнорували зростаючі ознаки того, що за відсутності союзу з Заходом Сталін знайде спільну мову з Гітлером» [7].

Всі міжнародні практики 30-х років категорично заперечують постулати балансування сил. Провідним мотивом дій або, якщо називати речі своїми іменами, бездіяльності західних держав у сфері військово-політичного союзницького співробітництва, було не прагнення збалансувати військову силу Німеччини і в такий спосіб стримати агресію або набути здатності нанести агресору поразку «за малу ціну», а намагання у будь-який спосіб уникнути втягнення в світову війну шляхом умиротворення Гітлера. Прагнучи збереження хоча б залишків стабільності в Європі – кожний для себе, західні «напівсоюзники» послідовно просувалися до суцільної дестабілізації, якою, власне, і є війна.

У свідомості європейських лідерів панували різні геополітичні конструкції, які були ніби «національними інтересами» і слабо корелювалися між собою, зокрема у сприйнятті німецької загрози. У прагненні до європейської стабільності Франція бажала забезпечити собі воєнну підтримку якомога ширшого кола країн Європи, а Велика Британія – побудови стабільної європейської системи без прийняття на себе будь-яких чітких воєнних зобов'язань перед континентальними державами. З Лондона спокійно сприймали континентальні амбіції Берліна, оскільки вони не стосувалися морських просторів. Водночас Велика Британія турбувалася небезпекою, яку для неї створювали Люфтваффе. Лондон тішив себе ілюзією, що зможе зберегти свою безпеку, не втручаючись у війну на материку. Британія дотримувалася позиції «рівної віддаленості» від усіх провідних європейських держав, не підтримувала французько-радянське зближення та була напоготові до компромісів із Берліном [8].

«За усіх нюансів розстановки політичних сил у Франції, прем'єр-міністр і військовий істеблішмент визначили Німеччину, а не Радянський Союз у якості основної загрози, – вважають Норрін Ріпсмен та Джек Леві. – Вони б воювали з Німеччиною, ймовірно, 1936 року і майже напевно 1938 року, якби змогли забезпечити собі британську підтримку. З 1933 року британські оборонні планувальники та кабінет міністрів розглядали Німеччину як основного та найбільш загрозливого ворога, в них не було більших симпатій до Гітлера, ніж до Сталіна. Чемберлена та інших стримували не ідеологічні обмеження, а скоріше віра в те, що Велика Британія пізніше буде краще підготовлена до війни [9].

Як слушно зазначив відомий біограф фюрера Іоакім Фест, передумовою успіхів політики Гітлера «слугував глибинний антирадянський настрій ліберально-консервативної Європи» [10]. У 30-ті роки комуністична месіанська ідея, перспектива «світлого майбутнього» людства у всесвітній «імперії робітників і селян» через радянські практики значно втратила свою привабливість та наступальний порив. Однак в Європі панував страх перед революційним терором, свавіллям та радикальними суспільними заворушеннями, а Гітлер уособлював втілення їхнього успішного переможця в Німеччині. Зсув «вліво» з приходом до влади уряду Народного фронту у Франції, громадянська війна в Іспанії та масові репресії в Радянському Союзі, опорі Комуністичного інтернаціоналу, створювали обставини, за яких нацизм та фашизм західні політики сприймали як «менше зло» у порівнянні зі сталінським «соціалізмом». Не випадково Гітлер прагнув зорганізувати своїх однодумців у межах «Антикомінтернівського пакту», а свою місію описував так: «Я прийшов у цей світ, щоб рішуче просунути вперед людство у боротьбі з більшовизмом» [11].

Тільки у стані свідомого самозасліплення в західних політиків могла роками зберігатися ілюзія перспективи приборкати німецького диктатора шляхом задоволення його забаганок та цивілізувати його. Але щодо Сталіна навіть таких ілюзій ніколи не виникало. Свою роль, мабуть, відіграло те, що в 30-ті роки Радянський Союз був єдиною державою в Європі, яка здійснювала політику масових вбивств своїх громадян. За перші шість з половиною років панування нацистський режим вбив в Німеччині трохи більше 10 тис. осіб. Натомість сталінський на той час уже заморив голодом мільйони осіб і майже мільйон розстріляв [12].

Попри численні дипломатичні кроки до зближення позицій з Італією, Німеччиною чи СРСР, західні лідери в мирний час, за незначним винятком, вважали для себе неможливим військово-політичний союз з нацистською, фашистською або комуністичною державою. Їхня політика керувалася в основному двома принципами: по-перше, за будь-яку ціну уникнути нової великої війни в Європі, чому мали прислужитися умиротворення Гітлера та задоволення апетитів Муссоліні. Руйнування системи Версалью та Локарно відбувалося під прикриттям геббельсівської тези про «законне право німців на самовизначення», тобто їхнє об'єднання в рамках Райху. По-друге, якщо війна всупереч волі Франції та Великої Британії все ж таки розпочнеться, то вони вважали «меншим злом» агресію Німеччини та її союзників проти сталінського СРСР. Було б помилковим думати, що вони підштовхували Гітлера до походу на Схід, оскільки не сподівалися на його поразку або виснаження через низькі оцінки боєздатності Червоної армії, а якби таке й відбулося, побоювання сталінської агресії. Вони мали бачити небезпеку надбання Німеччиною додаткових ресурсів, які отримав би Гітлер у разі поразки СРСР.

Об'єктивний аналіз підтверджує: у передвоєнний період режим Іосіфа Сталіна зробив усе можливе й неможливе, щоб завадити залученню СРСР до створення системи колективної безпеки в Європі, підважити довіру до нього демократичних та інших європейських країн, без якої військово-політичний союз з Москвою був нездійсненним. Це не знімає жодним чином відповідальність Заходу за його політику умиротворення агресора. Стратегія та тактика Сталіна виявилися невдалими, неспроможними попередити напад нацистської Німеччини на Радянський Союз та призвели до нещадних поразок 1941–1942 років. СРСР не сприймався демократичним Заходом, Східною та Південною Європою як мінімально надійний союзник у відсічі Німеччині з низки причин, серед яких, насамперед, підривна міжнародна діяльність знаряддя Кремля – Комінтерну (що особливо наочно проявилася під час війни в Іспанії), нестабільність режиму, ознаками якої був терор проти власного народу (Голодомор 1932–1933 року) та багаторазові хвилі політичних репресій,

низька оцінка боєздатності радянських збройних сил після винищення І. Сталіним та його клікою керівних військових кадрів. Німецькі військові фахівці також досить низько оцінювали боєздатність Червоної армії. Як підкреслює Алексей Богатуров, «у Великій Британії союз з СРСР вважався безглуздом та непідйомним тягарем. З урахуванням її думки, Франція продовжувала вагатися в питанні укладення воєнної конвенції з Радянським Союзом» [13].

На думку Юджіна Ростоу, «діючі разом дві сили перетворили дипломатію західних держав в міжвоєнний період на катастрофу. Звичайно, перша з них – відраза від агонії війни. “Ніколи більше” постало майже універсальним девізом. Другий фактор, що визначив сюрреалістичний характер західної дипломатії у двадцяті – тридцяті роки, – поширеність та інтенсивність недовіри та взаємної огиди між Францією, Великою Британією та США. [...] Основною причиною провалу західної дипломатії у міжвоєнний період, а отже, головною причиною Другої світової війни стала спроба Сполучених Штатів сховатися в кролячій норі історії та повернутися до зовнішньої політики президента Джеймса Монро та держсекретаря Джона Квінсі Адамса. Замість того, щоб трактувати поразку Версальського договору в Сенаті (1920 року – *Авт.*) як тимчасову невдачу, яку потрібно подолати якомога швидше, керівництво обох американських політичних партій зробило це першим кроком у зміцненні нової зовнішньої політики – політики ізоляції, а не просто нейтралітету» [14]. Як переконливо доводить Джон Мершаймер, не менш вагомою причиною війни стала політика провідних європейських держав: «Велика Британія, Франція та Радянський Союз – всі вони боялися нацистської Німеччини, і кожна з них приділяла суттєву увагу власній безпеці. Разом з тим, в них бракувало передумов або інтересу до створення союзу на кшталт Антанти, здатного стримувати Гітлера загрозою війни на два фронти. Натомість кожна держава віддавала перевагу політиці “перекладання відповідальності” (“переведення стрілок”) на інших. У період з 1933 р. до березня 1939 р. не було утворено жодного альянсу між будь-якими з великих держав – супротивників Гітлера. Велика Британія “перекладала відповідальність” на Францію, разом вони намагалися підштовхнути Гітлера на схід проти менших держав Східної Європи та Радянського Союзу, який, у свою чергу, намагався “перекласти відповідальність” на Велику Британію і Францію» [15].

Чи могли західні демократії створити разом з СРСР систему колективної безпеки проти Гітлера? З Лондона та Парижа Сталін та Гітлер мали загрозливий вигляд і, до честі західних демократій, вони ніколи не намагалися вступити в союз з нацистською Німеччиною. Причини, з яких для них був неможливим союз з СРСР у мирний час (хоча Черчилль в часи Мюнхена вже вважав це необхідним для збереження стабільності в Європі),

зрозумілі. Джордж Кеннан писав про наслідки сталінських репресій, які «були надзвичайно деструктивними з погляду людських цінностей» [16]. Керівництво та розвідки західних держав оцінювали бойові спроможності Червоної армії, обезголовленої сталінськими репресіями, як низькі, була втрачена стратегічна спадкоємність збройних сил. Зрозуміло, чому західні демократії не надто прагнули мати Москву за союзника. Як констатував Дж. Кеннан, «із завершенням масових репресій І. Сталін твердо всівся на трон Івана Грозного та Петра Великого. Він постав «батюшкою царем» з російської казки» [17]. Це створювало нездоланні бар'єри для розбудови разом із ним спільної європейської безпекової системи.

Дехто стверджує, що аншлюс Німеччиною Австрії 11–13 березня 1938 року безповоротно змінив співвідношення сил на користь Третього Райху – ще до чехословацької кризи, наприклад, Жан-Батист Дюрозель [18]. Такої ж думки дотримується Вільям Ширер: «Без жодного пострілу і без перешкод з боку Великої Британії, Франції чи Радянського Союзу, чиї (об'єднані? – *Авт.*) збройні сили легко б перемогли його, Гітлер додав до свого Райху 7 млн підданих і отримав стратегічне розташування неймовірної ваги для його майбутніх планів. Плюсом було не лише те, що його армії тепер з трьох боків оточували Чехословаччину, а й те, що разом з Віднем він отримав ключ до Південно-Східної Європи. [...] Вірогідно, найважливішим для Гітлера було те, що він зміг продемонструвати, що ані Британія, ані Франція пальцем не ворухнуть, аби спинити його. [...] Гітлеру стало зрозуміло, що британський прем'єр-міністр [Чемберлен] не лише не бажав застосовувати силу, але навіть не хотів домовлятися з іншими великими державами про запобігання подальшим діям Німеччини» [19].

Деякі дослідники вважають, що мить переходу переваги до противника настала після Мюнхена, тому для Франції краще було почати війну з Німеччиною в 1938 році, ніж чекати до 1939–40 років. Ентоні Адамсвайт робить висновок, що вересень 1938 року надав Франції «останній шанс боротися з Німеччиною на кращих або принаймні рівних умовах» [20].

Повідомлення французького уряду до Праги в липні 1938 року про те, що Франція, незважаючи на договір 1935 року, не збирається воювати, та послання Лондона, згідно з яким у разі війни Париж обмежиться виключно вторгненням до італійської колонії Лівії з Тунісу, демонструють французькі настрої (обидва послання були тоді таємними). У Парижі розпочалася паніка, коли 1938 року уряд Чемберлена оголосив, що вторгнення Німеччини до Чехословаччини загрожує війною. Для усунення цієї загрози британський прем'єр-міністр двічі гостював у Гітлера для умиротворення агресора [21]. (До речі, пізніше І. Сталін хизувався перед союзниками, що от він особисто до фюрера не подорожував.) Втім, у Сполученому Королівстві опозиція до уряду Чемберлена до 1938 року звинувачувала його

у мілітаризмі, а не пацифістських намірах. Більшість парламентарів голосували проти будь-яких збільшень асигнувань на потреби армії, флоту чи повітряних сил Великої Британії [22].

Французькі лідери відчували воєнну загрозу з боку Німеччини і в цілому віддавали перевагу війні 1938 року, щоб не ризикувати наслідками подальшого зростання військової спроможності Німеччини. Основним обмеженням для превентивної війни було те, що Париж вважав обов'язковим приєднання до нього Лондона, а той за будь-яку ціну бажав уникнути участі у війні. Стратегічну логіку «краще зараз ніж згодом» не було реалізовано через відсутність військових союзників [23]. Москву у такій ролі Париж, попри договір 1935 року, всерйоз не розглядав. 26-го вересня главнокомандувач французьких ЗС генерал Моріс Гамелен прибув до Лондона з пропозицією розпочати війну проти Райху за п'ять днів, тобто тоді, коли Гітлер загрожував вторгнутися до Чехословаччини. Аргументи військового виглядали більше ніж переконливо: атакувати недобудовану на той час «лінію Зігфріда» силами 23 французьких дивізій, яким протистояли лише 8 німецьких [24]. Цей план, звичайно, був імпровізацією й не мав шансів на втілення в життя через позиції керівників двох держав. Чемберлен у ті дні твердив як мантру членам свого кабінету: «Гітлер обіцяв, що це його остання територіальна вимога». Надані британським прем'єром пояснення мотивів умиротворення Гітлера слід визнати квінтесенцією політичного реалізму: «Симпатії до маленької країни [Чехословаччини], якій протистоїть великий могутній сусід, не мають самі по собі за будь-яких обставин утягнути всю британську імперію до війни на її боці. Щоб воювати, потрібні вагоміші причини. Для мене – до глибини душі мирної людини – війна є кошмаром. Але переконавшись, що якась держава замислила, залякуючи своєю силою, домінувати в світі, я відчую – треба їй протидіяти. [...] Щоб вступити у війну ми маємо бути впевненими, що на кону великі ставки...» [25]. Поволі виникають деякі аналогії з позицією Заходу під час російської агресії проти Грузії та України у XXI столітті. Повертаючись до реалій 1938-го, важко визначити, що переважало в позиції політичного реаліста Чемберлена та його однодумців: імперська пиха, переляк від нахабства Гітлера (якого він навіть побоявся назвати) або міщанська вузьколобість, небажання побачити справжні масштаби катастрофи, що насувалася на Європу. Отже, 1938-го, як і 1936 року, рішення Великої Британії відмовитися від військових дій було схвалено авансом, ще до чергового виклику Гітлера європейській стабільності, через переконання Кабміну, що війна 1940 року була б набагато кращою за війну 1938 року. Так, коли криза загострилася у вересні 1938 року, лорд Галіфакс запобіг енергійній відповіді французів, а Чемберлен забезпечив короткочасну відстрочку в Мюнхені [26]. Трагічні наслідки такого підходу Лондона виявилися невдовзі.

У британській еліті не бракувало й опонентів політиці умиротворення, включно з прибічниками укладення союзу з Москвою. Стійким прихильником вступу Британії до військово-політичного союзу для надання відсічі гітлерівській агресії зарекомендував себе Р. Вансітарт, постійний заступник глави Форін Офісу в 1930–1937 роках, а згодом – головний радник зовнішньополітичного відомства [27]. Взагалі ідея союзницької співпраці була наріжним каменем опору умиротворенню Гітлера та Муссоліні серед консерваторів. Центральною фігурою, немає сумнівів, був Черчилль. Він не випадково й сьогодні залишається основною мішенню істориків-ревізіоністів, апологетів Чемберлена, вони навіть вигадали принизливу формулу «версія Черчилля», яка буцімто не має нічого спільного зі справжньою історією та перекручує мотиви політики умиротворення.

Трагедія опонентів умиротворенню полягала в тому, що їхні погляди не спиралися на позицію британського військового керівництва. 14-го вересня 1938 року Генштаб підтвердив свою стабільно песимістичну оцінку стану власних збройних сил. Апелюючи до «високої політики», генералітет наполягав на нездатності країни успішно вести війну водночас проти Німеччини, Італії та Японії, «навіть у союзі з Францією та Росією» [28]. До цього гіпотетичного союзу, якому не судилося сформуватися до нападу Німеччини на СРСР, англійці не включали Сполучені Штати, які все глибше занурювались у трясовину ізоляціонізму.

Особливий наголос був на слабкості британської системи ППО, а війна, запевняло керівництво ВПС, неодмінно розпочнеться масованими бомбардуваннями літаками Люфтваффе англійських міст. У доповіді генштабу 1936 року зазначено, що до 1939 року Німеччина набуде здатності здійснювати масовані руйнівні повітряні атаки на Британію з першого дня війни, внаслідок яких за першу добу бомбардувань кількість жертв лише в Лондоні може досягти 20 тис. осіб; впродовж тижня вона зросте до 150 тис. Це були фантастично завищені оцінки. За всі шість років війни кількість жертв бомбардувань серед цивільного населення Великої Британії склала 146 777 осіб [29].

У більшості випадків цінна розвідувальна інформація ігнорувалася військовим та політичним керівництвом Франції та Великої Британії, оскільки вона не підтверджувала правильність запропонованих ними стратегій [30]. Бралися до уваги лише відомості про безумовні переваги Вермахту та Люфтваффе (міць Крігсмаріне виглядала блідо), які в необмеженій кількості представляла німецька машина пропаганди та дезінформації, тому що вони виправдовували політику умиротворення Гітлера, мовляв, треба відтягувати війну, щоб західні демократії підготувалися до неї належним чином.

Правдиву оцінку обороноздатності Великої Британії, співвідношення сил та, зокрема, того як було використано відтермінування війни на рік,

надав Черчилль: «1938 року ми [британці] були абсолютно не готові до відбиття повітряних нальотів на Лондон. Втім вирішальна повітряна битва за Англію була неможлива, доки німці не окупували Францію, а також Голландію та Бельгію, і не отримали необхідні аеродроми на близькій відстані від наших берегів. Без цих баз винищувачі того часу не могли б супроводжувати свої бомбардувальники. Німецькі армії були нездатні нанести поразку французам 1938-го або 1939 року. Колосальний випуск танків, за допомогою яких німці прорвали французький фронт, розпочався тільки 1940 року» [31]. Як вважав Черчилль, 1935 року Франція без допомоги своїх колишніх союзників за Антантою могла вторгнутися у Німеччину та окупувати її практично без серйозних боїв. 1936 року Париж все ще зберігав очевидну військову перевагу. Німецькі джерела свідчать: така ситуація простежувалася й 1938 року. Саме усвідомлення своєї слабкості примушувало німецьке вище командування намагатися стримати Гітлера від кожного наступного кроку – ремілітаризації Рейнської області, аншлюсу Австрії, розчленування Чехословаччини, – який в кінцевому рахунку виявлявся успішним. Рік після Мюнхена німецька армія наближалася до повної бойової готовності, набуття переваги німецьких збройних сил над французькими залишалося лише питанням часу. Німці мали й перевагу у моральному стані. «Відмова у допомозі союзнику [Чехословаччині], особливо через страх перед війною, підриває дух армії. Усвідомлення того, що їх примушують поступитися, пригнічує і офіцерів, і солдат. Тоді як у Німеччині впевненість, успіх та усвідомлення зростаючої міці розпалювали агресивні інстинкти, визнання власної слабкості бентежило французьких військових усіх рангів» [32]. Висновок: «...рік перепочинку, який буцімто був виграний у Мюнхені, поставив Англію і Францію у значно гірше становище відносно Німеччини, ніж те, у якому вони знаходилися на момент мюнхенської кризи» [33].

Наведений Черчиллем графік набуття Німеччиною найвищої бойової здатності напередодні Другої світової не тільки пояснює, як німці досягли переваги й перемогли на континенті англійців та французів в травні–червні 1940 року, але є й беззаперечним аргументом на користь необхідності створення заздалегідь високо інституціоналізованого військово-політичного союзу. Виробництво озброєнь згідно з загальнонаціональним планом розраховано на чотирирічний цикл. Перший рік не дає практично нічого. Другий – дуже мало, третій – багато, а четвертий – масу зброї. Гітлерівська Німеччина переживала 3/4 роки інтенсивної підготовки до війни. У 1938–1939 роках військові витрати Німеччини щонайменше вп'ятеро переважали видатки Англії. У останній рік перед війною Німеччина випускала у два рази більше зброї, ніж Англія та Франція разом. Суттєвим доповненням став також арсенал Чехословаччини [34].

Російський міф про готовність СРСР одноосібно постати на захист Чехословаччини восени 1938 року, тобто навіть без допомоги Франції та Британії, не має під собою жодної документальної основи (плану операції або дій на його здійснення ніхто ніколи не бачив). Москва привела до стану найвищої готовності війська Київського військового округу та літаки у Білорусі. Але до таких саме кроків вдалися і Париж та Лондон, які точно не збиралися воювати. Це була не більше ніж стандартна реакція на міжнародну кризу. На звернення 28 вересня Бенеша до Кремля з проханням про негайну підтримку з повітря Москва порадила наприкінці наступного дня Празі звернутися до Ліги Націй і шукати «держави, які були б готові протистояти Гітлеру». Це було простіше сказати, ніж зробити, тому що англійські, французькі та італійські політики вже вели переговори з Гітлером у Мюнхені. Париж, єдиний західний союзник Чехословаччини, не бажав навіть покладати розв'язання кризи на Лігу Націй. Отже, запізніла порада радянців Празі знайти союзників у Лізі Націй була нічим іншим, ніж знуцанням над чехами.

Втрата майбутніми союзниками у наступній війні – Великою Британією та Францією – воєнного потенціалу чехів та словаків, чия зброяря на той час була четвертою у світі за обсягами продукції, яка відбулася внаслідок мюнхенської змови та остаточного розчленування Чехословаччини 15 березня 1939 р., виявилася надзвичайно вагомою. Ймовірно, на це західні держави могли піти тільки вважаючи, що Великій Британії та Франції ніколи не доведеться воювати проти Німеччини, та прагнучи «зберегти мир за будь-яку ціну».

Оскільки одне з головних завдань нацистської Німеччини – демонтаж версальської системи – за потурання Лондона та Парижа було виконано, то відтепер, мовляв, ніщо не завадить Берліну розпочати завоювання життєвого простору на Сході. Гітлер вирішив випробувати сили у війні проти Польщі, із завоюванням якої відкривався шлях подальшої експансії у східному напрямку. Він сподівався, що і в цьому випадку Захід, прагнучи за будь-що уникнути європейської війни, обмежиться висловленням «глибокої стурбованості». Зі свого боку, Лондон та Париж вдалися до надання гарантій Польщі з розрахунку, що це примусить Берлін врешті зупинитися та відмовитися від нападу. Жодних серйозних військових заходів із забезпечення оборони Польщі, здатних примусити Гітлера або його Генштаб замислитися над подальшим перебігом подій, задіяно не було. Франко-британські союзники не розробили стратегію наступу на Німеччину на випадок німецько-польської війни. Якщо справді вважати, що Першої світової війни ніхто не бажав, то ситуація з її продовженням – Другою світовою – виглядає протилежним чином – її прагнули та наближали Берлін та Москва. Вагомим був внесок тих, хто підштовхував Європу до катастрофи

політикою умиротворення Гітлера. Стримування Гітлера та Муссоліні мало б покладатися на добре інституціалізований союз західних демократій та їхніх «молодших» партнерів. Останні, в свою чергу, незважаючи на наростання загрози їхньому існуванню, не надто схилилися до взаємодопомоги [35] та задовольнялися укладенням угод про ненапад з Берліном, які Гітлер поцінував не більше за листки паперу, на якому вони фіксувалися.

До моменту надання Польщі гарантій безпеки від Великої Британії та Франції навесні 1939 року, втім цілком позбавлених військово-стратегічної компоненти, а отже, нездатних стримати Гітлера від нападу, Сталін поводив себе обережно, щоб не опинитися віч-на-віч з Німеччиною. Після надання гарантій Польщі західними демократіями Сталін впевнився у безпеці своїх західних кордонів. Чемберлен все ще сподівався запобігти війні. «Відчуваючи, що війна неминуча, Сталін розраховував отримати від неї вигоди, не беручи у ній участі. Тільки Гітлер міг реально запропонувати територіальні надбання у Східній Європі, що цікавили Сталіна, за яких Радянський Союз залишався осторонь європейської війни» [36], – писав Г. Кіссінджер.

14 квітня 1939 року Президент Рузвельт звернувся до Гітлера з телеграмою на семи сторінках (листа аналогічного змісту було спрямовано Муссоліні), в якій поставив пряме запитання: «Чи готові ви надати гарантії того, що ваші збройні сили не будуть нападати чи захоплювати території наступних незалежних держав?». Далі йшов перелік 31 країни, який включав Польщу, держави Балтії, СРСР, Данію, Нідерланди, Бельгію, Францію та Велику Британію. Президент вважав, що такі гарантії ненападу мають бути надані щонайменше на десять років чи на чверть століття. У разі надання гарантій Вашингтон обіцяв взяти участь у всесвітньому обговоренні шляхів роззброєння та відкриття шляхів міжнародної торгівлі. «Ви неодноразово заявляли, – нагадував Рузвельт Гітлеру, – що ви і німецький народ не бажаєте війни» [37]. 17 квітня МЗС Німеччини у циркулярній телеграмі поставило два запитання урядам усіх згаданих Рузвельтом держав, окрім Польщі, СРСР, Великої Британії та Франції: 1) Чи відчують вони яку-небудь загрозу від Німеччини? 2) Чи уповноважували вони Рузвельта на такі пропозиції? 22 квітня Ріббентроп надав звіт фюреру про те, що майже всі країни, включно з Бельгією, Данією, Люксембургом, Нідерландами, Норвегією, Югославією дали негативну відповідь на обидва запитання [38]. Гітлер витримав паузу та відповів Рузвельту у промові в Райхстазі 28 квітня. Спочатку фюрер проголосив, що розриває дві угоди – англо-німецьку морську 1935 року, оскільки Лондон проводить «політику оточення» Німеччини, а також про ненапад з Польщею, мотивуючи це укладенням Варшавою угоди з Великою Британією, яка «за певних обставин змусить Польщу до військових дій проти Німеччини» [39]. Далі Гітлер звернувся до Рузвельта з тирадою, повною іронії та сарказму.

Фюрер поділив послання Президента на 21 пункт, на які послідовно дав уїдливі відповіді. Зокрема, Гітлер заявив: «Відповідь на всі [вищезгадані] питання була негативна», але він готовий «надати кожній зі згаданих країн гарантій, яких волів пан Рузвельт», щоб «найкраще прислужитися меті, яка найбільше турбує нас усіх, а саме: справедливості, добробуту, прогресу і миру для всієї громади» [40]. Це була остання публічна промова фюрера у мирний час. Оглядачі звернули увагу, що в промові не було жодного слова про СРСР, лайки на адресу якого входили до стандартного набору сюжетів Гітлерових виступів.

У квітні–липні 1939 року Франція, Велика Британія та СРСР обмінялися пропозиціями щодо стримування Німеччини, які не мали жодних шансів бути реалізованими. Спочатку – 14 квітня Лондон і Париж запропонували Москві зробити односторонню заяву про те, що вона надасть допомогу Франції та Великій Британії, якщо їх втягнуть у війну неспровокованою агресією проти Польщі чи Румунії. Франція і Велика Британія обіцяли також зробити аналогічні заяви. Франція була ближче до угоди про створення військово-політичного союзу з СРСР, але Велика Британія хотіла домогтися підтримки Радянського Союзу щодо захисту Польщі, не виявляючи бажання брати на себе будь-які зобов'язання воювати за СРСР. Зі свого боку, Париж продовжував триматися в кільватері Лондона, розраховуючи головним чином на його допомогу в разі війни. Нагадаємо: жодної союзницької угоди на цей час між двома країнами не існувало. Варшава заперечувала спільну заяву західних держав разом з СРСР щодо її безпеки та надання гарантій Румунії. У відповідь Москва 18 квітня висунула контрпропозицію: союз між СРСР, Францією та Великою Британією; військова конвенція для втілення його в реальність; гарантії безпеки для усіх розташованих між Балтикою та Чорним морем. Ця пропозиція була приречена від початку. По-перше, Велика Британія не йшла на «природний» союз з Францією протягом півтора десятиліть не для того, аби раптом докорінним чином змінити позицію заради врятування малих та середніх держав Східної Європи. По-друге, західні демократії ще навіть не розпочали консультації з розробки власної спільної воєнної стратегії, поготів нереалістичною виглядала перспектива залучення до неї сталінського режиму. По-третє, країни Східної Європи опинилися «на розтяжці»: важко достеменно визначити, кого вони більше боялися – Сталіна чи Гітлера. Радянська окупація під прикриттям формулювання «пропустити Червону армію своєю територією» загрожувала самому існуванню Польщі та Румунії. Це підтвердилося, коли роком пізніше СРСР зі згоди німців захопив колишні території Російської імперії, які відійшли за версальським врегулюванням до цих країн. «Потенційні жертви Німеччини у Центральній Європі не бажали радянської допомоги. Комбінація

з версальського врегулювання та російської революції створила у Східній Європі проблему для будь-якої системи колективної безпеки, яку не можна було розв'язати: без Радянського Союзу вона не спрацьовувала у військовому сенсі, з Радянським Союзом вона не спрацьовувала політично» [41].

Позірно останньою перепоною, яку не вдалося подолати на шляху до військово-політичної угоди Франції, Великої Британії та Радянського Союзу, виглядала радянська пропозиція вважати «напад» або «непряму агресію» проти Польщі, Румунії, Греції, Туреччини, Бельгії, Фінляндії та Балтійських країн *causis fideris* (привід для війни). За «непрямою агресією» ховалося бажання СРСР отримати право на «законне» необмежене втручання до усіх сусідніх з ним країн – аж до їхньої окупації; те саме, що Москва пізніше отримала від Берліна. 24 липня перемовини було припинено без будь-якого комюніке, яке б свідчило про прогрес у досягненні політичної згоди. Новий, вже зовсім беззмістовний тур переговорів про військову угоду розпочався у Москві 12 серпня. Західні представники не мали відповідних повноважень, Польща продовжувала відмовлятися допустити радянські війська на власну територію тощо [42]. Але тоді Сталін вже зробив свій вибір у «останній спробі зупинити нацистську агресію».

У науковій літературі наведено чимало фактів, які свідчать про послідовний поворот до переорієнтації СРСР на «дружбу з непримиренним ідеологічним опонентом» – нацистською Німеччиною. Швидше за все, він розпочався відразу після Мюнхенської конференції, до участі у якій СРСР не було запрошено, про що Сталін пізніше неодноразово нагадував союзникам у «Великій трійці». У Мюнхені 30 вересня 1938 року Британія підписала з Німеччиною декларацію про ненапад. Аналогічну франко-німецьку угоду було укладено під час візиту Йоахіма Ріббентропа до Парижа 6-го грудня [43]. Принциповою відмінністю цих документів від пакту Молотова–Ріббентропа була відсутність таємних додатків до них, які б задовольняли геополітичні амбіції сторін. Втім декларація призвела до повного руйнування системи співробітництва Франції з державами Східної Європи. Ці договори з Гітлером аж ніяк не відтермінували німецьку агресію, але постали перепоною для негайного налагодження союзницького співробітництва з метою зупинити війну.

Підписання згаданого німецько-радянського пакту (проект запропонувала Москва, Берлін схвалив його практично без правок) відбулося у Москві 23 серпня 1939 року [44]. З нашої перспективи найбільш цікавою є Стаття 4-та Договору, у якій зазначалося: «Жодна зі Сторін, що Домовляються, не братиме участі у будь-якому угрупованні держав, яке прямо чи опосередковано спрямоване проти другої сторони» [45]. Лицемерство сталінської дипломатії зашкалювало – тобто Анतिकомінтернівський пакт

виводився за рамки таких угруповань. Мабуть, не випадковим був жарт Ріббентропа після підписання Договору, мовляв «берлінці вважають, що невдовзі Сталін сам приєднається до Антикомінтернівського пакту» [46]. Не менш красномовною була Стаття 2: «У випадку, якщо одна зі Сторін, що Домовляються, стане об'єктом воєнних дій з боку третьої держави, друга Сторона, що Домовляється, не буде підтримувати у жодній формі цю державу» [47]. Ця стаття досить промовисто каже про суть взаємних зобов'язань: не обумовлювалося, що така третя держава має здійснити «неспровоковану агресію» (стандартне формулювання для угод про ненапад), тобто напасти на Німеччину чи СРСР, щоб інша сторона не підтримувала цю третю сторону. Сталін свято дотримувався цих зобов'язань.

Отже, «в широкому сенсі поведінка британців та французів у 1930-х роках відповідає теорії політичного реалізму, – стверджують Ріпсман і Леві, – вчені зазвичай розцінювали умиротворення як відмову британських та французьких лідерів від логіки балансування сил. У результаті реалісти здебільшого відмовилися від ролі пояснювачів умиротворення, покладаючи відповідальність за нього на наївність західних лідерів, пацифізм населення або обмеження, що накладалися внутрішньополітичними обставинами. [...] Втім, з їхнім сприйняттям балансу сил, яким би помилковим воно не було, стурбованістю власною воєнною слабкістю, відсутністю доступних союзників, умиротворення [Гітлера] на додачу до переозброєння цілком відповідало реалістичним принципам» [48]. Про трагічні наслідки для народів Європи слідування їхніми провідниками цим принципам під час найкровопролитнішої в історії Другої світової війни годі й казати.

Ріпсман та Леві «ігнорують дискусії серед істориків щодо того, коли насправді Німеччина обігнала Францію та Велику Британію, і чи могли західні держави виграти війну 1936 або 1938 років» [49]. Політичні реалісти можуть собі дозволити «для зручності аналізу» абстрагуватися від питань, які погано вкладаються в їхні схеми або взагалі заважають їх будувати. Наприклад, взагалі не ставити питання: що завадило своєчасно заздальгідь об'єднати військові та загальні спроможності демократичних країн – Франції, Великої Британії та Чехословаччини, до яких могли б приєднатися й інші країни Східної Європи та Балкан, щоб запобігти війні або разом вдатися до превентивних дій проти Німеччини? Простої однозначної відповіді на це питання марно шукати, до цього призвів комплекс причин. Але викривлене «сприйняття загрози» як мотив для неадекватних урядових рішень полишимо структурним реалістам.

Досі політичні реалісти поширюють спроби пояснити відсутність у 30-ті роки союзницької співпраці, здатної зупинити нацистську агресію, тим, що аж до середини березня 1939 року, коли Гітлер остаточно знищив Чехословаччину та зникли сумніви щодо його необмеженого експансіонізму,

загроза європейській стабільності для лідерів західних демократій була «неочевидною». Такі пояснення настільки абсурдні, що їхні спростування є зайвими.

Втім цілком виправданою була огида в західних державах до союзів, що постала результатом гіркого досвіду розв'язання Першої світової війни, коли союзники аж ніяк не стримали опонента чи союзника, але це завдання й не було жодним чином пріоритетним. В 30-ті роки союзницьке військово-політичне співробітництво не відбулося незалежно від прихильності окремих держав до оборони, а не нападу (досвід Першої світової війни свідчив: оборону, як правило, теж краще здійснювати в груповий спосіб, ніж одноосібно) чи від сприйняття характеру німецької загрози. Провідним мотивом майбутніх членів антигітлерівської коаліції – західних держав було уникнути союзу, щоб не бути змушеними виступити на захист союзника, який став об'єктом агресії.

Погляди, висловлені у статті, належать її авторам і не відображають офіційної позиції пов'язаних з ними інституцій.

1. Young, R. (1996). *France and the Origins of the Second World War*. London, NY: Palgrave-Macmillan, p. 28. [in English]
2. Schuker, S. (1986). *France and the Remilitarization of the Rhineland, 1936*. French Historical Studies 14/3, p. 304. [in English]
3. Schweller, R. (1998). *Deadly Imbalances: Tripolarity and Hitler's Strategy of World Conquest*. New York, N.Y.: Columbia Univ. Press, pp. 28-31. [in English]
4. Ripsman, N. and Levy, J. (2007). The Preventive War that Never Happened: Britain, France, and the Rise of Germany in the 1930s. *Security Studies*, vol. 16, no. 1. p. 38. [in English]
5. Ширер В. Злет і падіння Третього Райху. Історія нацистської Німеччини: у 2 т. К.: Наш формат, 2017. Т. 1. С. 330.
6. Ripsman, N. and Levy, J. (2007). The Preventive War that Never Happened: Britain, France, and the Rise of Germany in the 1930s. *Security Studies*, vol. 16, no. 1. pp. 54-55. [in English]
7. Boyce, R. (1989). *Introduction*. In: Ed. by Boyce R. and Robertson E. *Paths to War. New Essays on the Origin of the Second World War*. Basingstoke, London: Macmillan, p. 9. [in English]
8. Богатуров А. Кризис Версальского порядка // Системная история МО в двух томах / под ред. А. Богатурова. Москва: Культурная революция, 2007. Т. 1. События 1918–1945 гг. С. 255–256.
9. Ripsman, N. and Levy, J. (2007). The Preventive War that Never Happened: Britain, France, and the Rise of Germany in the 1930s. *Security Studies*, vol. 16, no. 1. p. 62. [in English]
10. Фест И. Гитлер. Биография. Т. 3. Пермь: Алтея, 1993. С.5.
11. Там же. С. 6–7.
12. Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним. К.: Лаурис, 2018. С. 12.
13. Богатуров А. Кризис Версальского порядка. С. 270, 281.
14. Rostow, E. (1993). *Toward Managed Peace: The National Security Interests of the United States, 1759 to the Present*. New Haven and London: Yale Univ. Press, pp. 212, 234. [in English]
15. Mearsheimer, J. (2001). *The Tragedy of Great Power Politics*. NY: W.W. Norton, pp. 297-322. [in English]
16. Kennan, G. (1967). *Russia – Seven Years Later. – In: Memoirs (1925-1950)*. Annexes. Boston, Toronto: Little, Brown and Co., p. 503. [in English]
17. Ibid. p. 504.
18. Duroselle, J.-B. (2004). *France and the Nazi Threat: The Collapse of French Diplomacy, 1932 –1939*. New York, NY: Enigma Books, p. 268. [in English]
19. Ширер В. Злет і падіння Третього Райху. Історія нацистської Німеччини: у 2 т. К.: Наш формат, 2017. Т. 1. С. 395.

20. Adamthwaite, A. (1989). *The Making of the Second World War*. New York: Routledge, p. 81. [in English]
21. Weinberg, G., Lukes, I. and Goldstein, E. (eds). (1999). *Reflections of Munich after 60 Years. The Munich Crisis, 1938: Prelude to World War II*. Milton Park, New York: Frank Cass, p. 5. [in English]
22. Lukes, I., Goldstein, E. (eds). (1999). *Stalin and Czechoslovakia in 1938-1939. The Munich Crisis, 1938: Prelude to World War II*. Milton Park, New York: Frank Cass, pp. 13-47. [in English]
23. Ripsman, N. and Levy, J. (2007). The Preventive War that Never Happened: Britain, France, and the Rise of Germany in the 1930s. *Security Studies*, vol. 16, no. 1, p. 53. [in English]
24. Bouvere, T. (2019). *Appeasing Hitler: Chamberlain, Churchill and the Road to War*. NY: Tim Duggen Books, p. 182. [in English]
25. Bouvere, T. (2019). *Appeasing Hitler: Chamberlain, Churchill and the Road to War*. NY: Tim Duggen Books, p. 185. [in English]
26. Ibid. pp. 57-58.
27. Roi, M. (1997). *Alternative to Appeasement: Sir Robert Vansittart and Alliance Diplomacy, 1934-1937*. Westport, Connecticut: Praeger, 198 p. [in English]
28. Smetana, V. (2008). *In the Shadow of Munich. British Policy towards Czechoslovakia from the Endorsement to the Renunciation of the Munich Agreement: 1938 to 1942*. Prague: Karolinum Press, p. 46. [in English]
29. Holman, B. (2014). *The Next War in the Air: Britain's Fear of the Bomber 1908 - 1941*. London, NY: Routledge, 286 p. [in English]
30. Jackson, P. (2000). *France and the Nazi Menace. Intelligence and Policy - Making, 1933 -1939*. Oxford: Oxford University Press. [in English]
31. Черчилль У. Вторая мировая война: в 3 кн. Москва: Альпина нон-фикшн, 2020. Кн. 1. Т. 1: Надвигающаяся буря. С. 155.
32. Там же. С. 154.
33. Там же. С. 155.
34. Там же. С. 153.
35. Гомеюк І. Провісники Другої світової. Прикордонні конфлікти в Центрально-Східній Європі. Від розпаду імперій до Гляйвіцької провокації. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. 352 с.
36. Киссинджер Г. Дипломатія. Москва: Ладомир, 1997. С. 296-297.
37. Franklin D. Roosevelt Day by Day. *Roosevelt to Adolf Hitler, Chancellor of the German Reich, April 14, 1939* [online]. Available at: <http://www.fdrlibrary.marist.edu/daybyday/resource/april-1939-7/> [in English]
38. Ширер В. Злет і падіння Третього Райху. С. 521.
39. Там само. С. 522-523.
40. Там само. С. 526.
41. Киссинджер Г. Дипломатія. С. 290.
42. Дюррозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. К.: Основи, 1995. С. 211-213.
43. Там само. С. 196-197.
44. Договор о ненападении между Германией и Советским Союзом и секретный дополнительный протокол, 21 августа 1939 г. // Мировые войны XX века. Кн. 4. Документы и материалы. С. 80-82.
45. Там же. С. 81.
46. Ширер В. Злет і падіння Третього Райху. С. 596.
47. Договор о ненападении между Германией и Советским Союзом и секретный дополнительный протокол, 21 августа 1939 г. // Мировые войны XX века. Кн. 4. Документы и материалы. С. 81.
48. Ripsman, N. and Levy, J. (2007). The Preventive War that Never Happened: Britain, France, and the Rise of Germany in the 1930s. *Security Studies*, vol. 16, no. 1, pp. 66-67. [in English]
49. Ibid. P. 38.

Yurii KLYMENKO,
PhD in Political Science,
Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary;

Oleksandr POTIEKHIN,
Doctor of History,
Chief Scientific Officer,
Institute of World History of the NAS of Ukraine

EUROPE ON THE ROAD TO WORLD WAR II: POLEMICAL NOTES

Abstract. The Russian Federation's military aggression against Ukraine, preceded by the war of the Russian Federation against Georgia, raised the question of a joint repulse of democratic states to actions aimed at undermining European stability. The problem of protecting small and medium-sized states from the threat posed by Russia has arisen in a new way. In this context, the inability of leading European states to stop the aggression of Nazi Germany is repeatedly mentioned. To assess the relevance of such parallels with modernity, the authors of this article seek to briefly and objectively analyse what was happening in the 1930s.

The threat of a military catastrophe and complete destabilisation of Europe had been growing since 1933, when Hitler came to power in Germany. He and his entourage gradually dragged Europe into a series of international conflicts and the World War II.

According to the authors of the article, the leading motive for the inaction of Western powers within the military and political allied cooperation was not the desire to balance Germany's military power and thus deter aggression but the attempt to avoid involvement in a world war by appeasing Hitler.

In pursuit of European stability, France aimed to secure the military support of as wide a range of European countries as possible, and Great Britain was seeking to build a stable European system without making clear military commitments to the continental powers. London felt at peace with Berlin's continental ambitions, as they did not cover the seas. London entertained the illusion that its security could be guaranteed without interfering in the war on the mainland.

The authors emphasise that only in a state of conscious self-blindness could Western politicians for years retain the illusion of the prospect of civilising and taming the German dictator by satisfying his whims. Such illusions, however, never concerned Stalin. In the pre-war period, the Stalinist regime did its best to prevent the Soviet Union from being involved in building a system of collective security in Europe.

The authors come to the following conclusion: in an effort to preserve at least the remnants of stability in Europe, the states have consistently moved towards continuous destabilization and war.

Keywords: Europe, military and political union, World War II, Germany.